PREŽIVETJE JEZIKOVNE DOMINACIJE: PRIMER ČEŠČINE

ALEXANDR STICH

Alexandr Stich je profesor lingvistike na Filozofski fakulteti Karlove univerze, Námêstí J. Palacha, Praha I.

Iz češčine prevedel Tomo Korošec

Na Češkem je minilo pet let od razpada komunističnega režima, povrhu tega pa je pred dvema letoma razpadla dvonarodna Češkoslovaška. Tako se je že mogoče vprašati, kako se je to zgodovinsko usodno dogajanje (katerega pomena in dosega si kot neposredni in različno zainteresirani še ne zmoremo docela uzavestiti) odrazilo v čeških jezikovnih razmerah. Pri odgovoru na to vprašanje se zavedamo, da je lahko zgolj delen in da je v njem vsaj podzavestno tudi subjektivna prvina, ki jo bo mogoče povsem odpraviti, ko bo od dogodkov minilo več časa in se bo videlo, kako in do kam so prišli procesi, ki se danes kažejo kot sporni.

Od l. 1945 ni stanje v jeziku češkega dela Češkoslovaške izkazovalo kake notranje napetosti, ki bi bila – razen redkih izjem – v središču javne pozornosti. Tudi primeri, ko so jezikovni problemi vsebovali kaj drugega (notranje– ali zunanjepolitična dejstva, ekonomske, socialne in kulturne zadeve ipd.), so nastopali poredko in obrobno. Češke dežele (od l. 1960 Češka socialistična republika v okviru češkoslovaške federacije) so po koncu druge svetovne vojne sicer šle skozi jezikovno spremembo daljnosežnega in prvorazrednega pomena s tem, da so po odhodu pretežne večine nemškega prebivalstva postale enojezične, in to po skoraj sedemstoletnem razdobju. Če upoštevamo, kakšno vlogo je imela nemščina ne samo kot sredstvo sporazumevanja, ampak tudi kot kulturno, gospodarsko in kot sredstvo vladanja, potem je to dejstvo precej presenetljivo. Pa tudi za jezikovno usposobljenost posameznikov v okviru češke družbe je imelo to epohalno dejstvo pomembno vlogo: po nekaj desetletjih je češko izobraženstvo nehalo biti dvojezično (kot je bilo do druge svetovne vojne), to pa velja tudi za druge plasti prebivalstva, ki so v jezikovno mešanih pokrajinah, pa tudi zaradi poklicnih razlogov morale vsaj v določeni meri obvladati "drugi deželni jezik", kot je bilo v navadi reči do konca habsburške monarhije l. 1918. Kako je ta dvojezičnost delovala ter kakšne kulturne in duhovne vidike je imela, je pokazala nedavno izšla memoarska knjiga češko-židovskega trgovca Simona Welsa iz vasi Osek (zahodno od Plzna na Zahodnem Češkem, na ozemlju, ki je bilo od zmeraj čisto češko). Lahkotnost, celo površinska neproblematičnost češko-

nemškega razhoda nas čudi toliko bolj, če upoštevamo, da je celotna politična zgodovina češkega naroda in čeških dežel od konca 18. st. (pravzaprav pa že od začetka 17. st.) prikrito, od polovice 19. st. in posebej od 60. let dalje pa odkrito potekala v znamenju spopada za jezikovno pravico kot najizrazitejšo sestavino čeških državnopravnih prizadevanj.

Uzaveščena enojezičnost češkega posameznika in češke družbe se je po l. 1945 sprejemala z določenim zadoščenjem, spočetka pa je bilo to povezano tudi z določenim dvigom samozavesti in hkrati prispevalo k temu, da se je češka izobraženost bolj osamila od okoliške Evrope (tudi v sedanjem času je npr. potrebno precejšnje prizadevanje in nenehno prepričevanje celo študentov bohemistike in zgodovine, da je vsaj pasivno znanje nemščine povsem nesporna sestavina njihove profesionalne usposobljenosti). Na drugi strani pa, če opazujemo jezikovno socialno mentaliteto češkega prebivalstva nekoliko podrobneje, razmeroma zlahka ugotovimo, da so ostaline tistega, zdaj že pred pol stoletja odrinjenega občutka jezikovne ogroženosti s strani nemščine latentno navzoče do danes in da jih je možno razmeroma zlahka priklicati. Ko se je pri sociolingvističnih raziskavah pred več kot dvajsetimi leti želelo dognati, kakšen odnos imajo uporabniki češčine do prevzetih prvin v besednem zakladu, je prišlo na dan presenetljivo dejstvo, da je znaten del prebivalstva izjemno alergičen na prevzemanje ravno iz nemščine. Paradoks je v tem, da **knjižna** češčina iz nemščine ne prevzema besed že skoraj celo stoletje. Po l. 1945 prevzete besede se dajo prešteti na prste ene roke, za zgled je npr. beseda *vafelj* – "vrsta peciva", vendar se pri tem noben Čeh ne zaveda tujega, nemškega izvora te besede. Po novembru 1989 se je stanje v češko-nemškem odnosu korenito, skoraj čez noč spremenilo. S padcem železne zavese so se delovni, trgovinski, kulturni, turistični stiki večkratno pomnožili, veliko občanov Češke republike se je zaposlilo v Nemčiji, nemški kapital in s tem nemški menedžment se je na Češkem uveljavil in se še nadalje močno uveljavlja (vzorčni zgled je sožitje avtomobilske tovarne Škoda v Mladi Boleslavi severno od Prage s Volkswagnom), ustvarjajo se – čeprav s težavami, ker jih nezadostno podpira praško središče – nadnacionalne obmejne regije. Vse to seveda neobičajno zvišuje potrebo po sporazumevanju v drugem jeziku, pri čemer so možnosti, da bi se zadostilo tej potrebi, precej majhne, včasih uborne, zlasti pri mlajši in najmlajši generaciji. Spoznanje, da je treba češko-nemško jezikovno oviro premagovati, se pojavlja tudi na nemški strani (posebno na Bavarskem, delno na Saškem), vendar pa se nekako tiho predpostavlja, da si gresta naproti številnejša in gospodarsko šibkejša jezikovna skupnost (češki napisi se npr. na nemški strani včasih pojavljajo v reklamah trgovcev in opozorilih češkim tatovom, medtem ko je na češki strani meje pojavljanje dvojezičnih napisov, navodil, jedilnih listov ipd. že nekaj povsem običajnega). Reakcije na vse to so različne: povečuje se interes za učenje nemščine, izdajajo se dvojezične publikacije (npr. turistični vodniki po čeških obmejnih krajih ipd.), pojavljajo pa se tudi obrambne reakcije, včasih že kar ksenofobične (skupina "narodno socialne" mladeži je npr. lani objavila poziv, naj se do določenega datuma odstranijo nemški napisi, ker bodo sicer uničeni, vendar po preteku roka ni prišlo do nasilja). Na splošno je mogoče reči, da so take in podobne aktivnosti obrobne. Razmere pa deloma zapleta poseben nemško-češki odnos, namreč nastopanje predstavništva Nemcev, ki so bili v letih 1946/47 odseljeni, t. i. sudetskih Nemcev, zastopa pa jih sudetskonemški Landsmannschaft, katerega nazore in zahteve bolj ali manj odkrito podpirajo tudi nekateri uradni predstavniki in institucije v Zvezni republiki Nemčiji. Reakcije na češki strani so različne, od zelo zaostrenih in včasih odklonilnih (te včasih vo-

dijo k mučnim škandalom, vključno s fizičnimi spopadi, kot se je zgodil ravno l. 1994 v bivšem nemškem koncentracijskem taborišču v Terezinu na severnem Češkem). Z vidika naše tematike pa je treba opozoriti, da vsa ta javna dejanja niso nikoli povezana z notranje jezikovnimi in sporočanjskimi vprašanji in se ne kažejo na ravni jezikovne ksenofobije. Občutek neposredne jezikovne ogroženosti s strani nemščine je v današnjem češkem okolju nekaj povsem osamljenega in tujega (poročila o tem, da so se tudi v najvišjih predstavniških političnih krogih pojavila posamična razmišljanja o možnostih urejanja uporabe nemščine s pravnimi akti, niso bila nikoli uradno potrjena in tudi niso bila predmet javne pozornosti).

Druga, naravnost prevratna sestavina najsodobnejše češke jezikovne situacije je množični upad stikov češke jezikovne skupnosti z ruščino. Ruščina naj bi programsko in načrtovano postala jezik mednarodnega sporazumevanja v celotnem sovjetskem bloku. Približno dve generaciji Čehov sta šli skozi množično šolanje v ruščini od osnovne šole naprej. Danes že skoraj ni znano, da se ta proces ni začel s komunističnim prevratom v februarju 1948. Predlog, da bi se ruščina vpeljala v češke šole kot obvezni učni predmet, so že v drugi polovici 30. let oblikovali pomembni češki levičarsko usmerjeni jezikoslovci; med nemško okupacijo v drugi svetovni vojni je bila nemščina vpeljana ne samo kot učni predmet, ampak tudi zmeraj bolj kot poučevalni jezik pri drugih predmetih, ko pa je po letu 1945 nemščina iz šol povsem izginila, se je štelo za docela naravno, da jo je kot obvezni učni predmet nadomestila ruščina. Po določenem časovnem obdobju je imelo to tudi pozitivno posledico: češka rusistika je kot znanstvena panoga dosegla svetovno raven in priznanje. To pa je bilo v bistvu vse – kolikor gre za množično poučevanje ruščine in obvladovanje tega jezika, bi težko našli šolsko primerjavo, da je naravnost velikansko prizadevanje skupaj z vloženimi sredstvi prineslo tako rekoč ničen rezultat. Vzrok nemara ni bil le v pritajevanem političnem odporu učencev, ampak tudi v tem, da niso čutili pozitivnih spodbud, odrasli pa niso bili množično postavljeni v položaj, ko bi mogli svoje že tako skromno znanje ruščine uveljaviti. Posledica tega je bila, da se niti v obdobju t.i. konsolidacije po sovjetski intervenciji l. 1968 in sledeči vojaški okupaciji države češko-ruski odnosi na jezikovnem področju niso zaostrovali, čeprav so bili zmeraj bolj antagonistični.

Predstava, da bi bila češčina ogrožena od množičnih stikov z ruščino, ni postala nikoli splošna (bile pa so kritizirane, včasih pa tudi zasmehovane posamezne iz ruščine prevzete prvine, ki so imele izrazito "sovjetski" značaj, kot npr. *chozraščot* ipd.). Kadar so opozarjali na rušilni vpliv ruščine na češčino, so zmeraj navajali pojave na besedilno-sporočanjski ravnini, na jezikovnostilistične, psihološke ali aksiološke pojave, nikakor pa ne na pojave v jeziku kot strukturi sporazumevalnih sredstev (tu je ruščina prek množičnega prevajanja le imela vpliv na češčino, npr. v širjenju nekaterih vzorcev v besednem redu, v naravnost epidemičnem večanju pogostnosti pridevniških zloženk tipa *znanstvenotehničen*, pri širjenju rodilniškega prilastka na račun svojilnih pridevnikov ipd., vendar tega črpanja iz ruščine uporabniki spričo tipološke bližine obeh jezikov niso niti opazili). Naglo umikanje in končno upad ruščine kot obveznega učnega predmeta sta po l. 1989 potekala prosto in tekoče; ruščina je bolj ali manj izginila s češ-kega obzorja enako samoumevno in nedramatično, kot se je na njem pred skoraj pol stoletjem pojavila.

Časovno najbližja in hkrati najvažnejša sprememba v češki jezikovni situaciji je nastala 1. januarja 1993, ko se je Češkoslovaška razdelila. Češko-slovaški jezi-

kovni odnos sega v davno preteklost in je bil velikokrat tudi konflikten. Slovaščina se je kot samosvoj in samostojen jezik dokončno manifestirala v 40. letih 19. st., ko je ustvarila trajno kodifikacijo knjižnega jezika. Spričo velike bližine, dane z izvorom, tipologijo in stoletnimi stiki, je bilo mogoče že leta 1920 v prvi češkoslovaški ustavi razglašati obstoj državnega češkoslovaškega jezika kot ustavnopravne institucije in konstrukta, ki nastopa v dveh "zvenih", češkem in slovaškem. Ista ustava je *urbi et orbi* pravno potrdila obstoj enega samega in enotnega češkoslovaškega naroda (obstoj fenomena, ki ga je mogoče označiti kot "češkoslovaški jezik" oz. "češkoslovaška" literatura ni le fikcija ali pobožna želja, ampak ga je mogoče ugotoviti in popisati na besedilni dejanskosti 16.–18. st., čeprav sta to doslej tako bohemistika kot slovakistika izpuščali izpred oči). Ta uradni "čehoslovakizem" prve republike 1918–1938 (katerega vodilni zamejski tvorec je bil poleg Masaryka in Beneša Slovak M. R. Štefánik, prepričan in zagrizen čehoslovakist) je postal skozi dolgo obdobje vir slovaškega prepričanja, da so Slovaki ogroženi v svoji narodni samobitnosti in predvsem jezikovno (in to kulturno tudi z vplivom rušilne bohemizacije neposredno na slovnični in posebno leksikalni ustroj slovaščine). Ostaline tega so bile vidne tudi po vojni; v prvi polovici 60. let se je celo prvi organizirani javni odpor proti postalinskemu totalitarnemu sistemu lahko uresničil pod plaščem jezikoslovne ofenzive v korist "razvijanja slovaščine" in "ohranitve jezika starih mater", podobni izrazi pa so tu in tam nastopali prav do zatona Češkoslovaške. Vzporedno s tem pa se je v jezikovnem komuniciranju uveljavljala vsaj pasivna dvojezičnost, in to na obeh straneh, slovaški in češki. Soobstajanje v eni državi, s centrom, preveč asimetrično postavljenim na zahod, na Češko (ne pa vsaj na Slovakom bližnjo Moravsko), je seveda povzročilo, da je bila slovaščina izpostavljena trajnemu vplivu češčine, vendar pa vpliv ni bil zgolj enosmeren, šel je tudi v obratni smeri (pri tem je najgloblje posegel ravno tam, kjer se ga uporabniki navadno niti ne zavedajo, tj. v slovnični strukturi jezika, npr. v razvoju glagolskih zvez, v umiku t. i. imenskih kratkih oblik pridevnikov in deležnikov, v deležijskih oblikah itd.). Občutek kakršnekoli ogroženosti pa se na češki strani ni nikoli pojavil, dvojezična federalna televizija in radio sta bila sprejeta kot nekaj samoumevnega ali celo kot ugodnost (tudi zato, ker so po letu 1968 vladale na Slovaškem "mehke" razmere, Čehi pa so slovaški program radi sprejemali in so cenili veliko bolj liberalno slovaško uredniško politiko). Pasivna dvojezičnost je bila v čeških deželah razumljena bodisi kot nekaj samoumevnega ali kot prednost, saj so to dvojezičnost podpirali številni delovni stiki, prijateljske, društvene in kulturne vezi, skupno služenje vojske, jezikovno mešani zakoni ipd. Bližina obeh jezikov je imela včasih tudi kuriozne posledice. Tako je npr. značilno, da na Češkem ni nastala **češka** slovakistika niti na visokih šolah (zadoščal je slovakistični servis za študente bohemistike). Razmere so se z začetkom l. 1993 korenito spremenile, saj priložnosti za vsaj pasivno sprejemanje komuniciranja v drugem jeziku ni bilo veliko. Možno je pričakovati, da se bo to pokazalo v delnem oddaljevanju obeh jezikov, težko pa si je predstavljati, da bi to prizadelo sámo dejstvo pasivne dvojezičnosti v njenem bistvu. O tem priča tudi dejstvo, da se Češka in Slovaška bližata sporazumu, po katerem bodo veljali uradni dokumenti v obeh državah v prvotni, neprevedeni obliki, kar praktično pomeni, da dobiva drugi jezik v tej ali oni državi v omejeni meri vlogo nekakšnega stranskega, podrejenega uradnega jezika; kolikor vemo, je to v naši kulturni sferi osamljen primer. Češki družbi je v čast, da je dejanskost sprejela brez kakršnegakoli občutka ogroženosti ali jezikovne ksenofobije, v nekaterih krogih celo z določenim občutkom nostalgije. Za koga

bi bilo celo presenetljivo, da je bila v najnovejših sociolingvističnih raziskavah javnega mnenja o odnosu Čehov do drugih narodov in jezikov Slovaška zanesljivo in izrazito na prvem mestu.

Določeno presenečenje je za mnoge prinesel razvoj dogodkov po novembru 1989 glede češko-moravskih odnosov, vključno z jezikovnimi vidiki. Tujcem ostaja ta problem neznan ali pa, ko zanj zvedo, nerazumljen. Ima pa globoke zgodovinske korenine. Že od zgodnjega srednjega veka sta imeli moravska in češka Šlezija deloma drugačen državnopravni, pa tudi kulturni razvoj od Češke. Bila so obdobja, ko je bila državnopravna povezanost teh dežel prekinjena ali skoraj povsem oslabljena. Tudi proces t. i. narodnega prebujanja je na Moravskem potekal bistveno drugače, povrhu tega pa z zamudo. V 30. letih 19. st. so bili tudi poskusi, da bi Moravsko tudi jezikovno ločili. V kriznih zgodovinskih trenutkih novodobne češke zgodovine (v letih 1938, 1968) so bili tudi poskusi Moravsko politično in jezikovno osamosvojiti. Ti poskusi so zmeraj motivirani izvenjezikovno, tudi predstava o tem, da bi se ustvarila knjižna moravščina, bi spričo velike narečne razčlenjenosti na Moravskem in v Šleziji naletela na nepremagljive težave. Vendar je z obstojem teh dejstev treba realno računati, med drugim pri presojanju o razvoju kodifikacije sodobne knjižne norme češčine.

V sodobni češki jezikovni situaciji se minimalno kažejo jezikovni dejavniki, ki izhajajo iz obstoja manjšin. Številčno je danes najizrazitejša romska manjšina, čeprav njene številčnosti ni mogoče določiti docela natančno. O njenem položaju v družbi se precej tudi javno razpravlja, pri njenem vključevanju (ali obratno, pri odklanjanju prizadevanj za njeno integracijo v celoto prebivalstva) pa so velike in izrazite težave, ki se stopnjujejo v incidente in krizne situacije. Včasih imajo zapleti značilnosti rasizma in protiromske ksenofobije, do podobnih, čeprav posamičnih pojavov pa prihaja tudi na romski strani. Povsem jezikovni, sporazumevalni zapleti v odnosih do drugega prebivalstva pa so redki. Kažejo pa se notranji jezikovni problemi znotraj romskega prebivalstva. V tem, da morajo Romi skozi izobraževalni proces v češčini, se včasih vidi ovira za njihov civilizacijski in kulturni dvig ter ogrožanje njihove etnične, s tem pa psihosocialne samobitnosti in integritete. Vendar tudi znotraj romske identitete same, v njihovih vodilnih krogih, ni enotnosti glede tega, ali je v korist Romov samih prizadevati si za to, da bi svoje višje kulturne potrebe perspektivno zadovoljevali v češčini ali naj si prizadevajo za vzpostavitev razvite, relativno enotne in kodificirane knjižne norme svojega jezika. Čeprav se jezikovna plat celotnega problema danes na Češkem ne čuti kot pereča, pa v bodočnosti skriva možnost jezikovnopolitičnih spopadov.

Danes je na Češkem številna tudi slovaška manjšina (čeprav se podatki, ki jih objavljajo s čeških in slovaških uradnih mest, bistveno razlikujejo). To manjšino danes predstavljajo tri skupnosti; bile so sicer zahteve po njihovem manjšinskem šolstvu, vendar niso naletele na širši odziv niti s strani Slovakov, živečih v čeških deželah. Razlog za to je treba iskati tako v že omenjeni bližini obeh jezikov kot tudi v tem, da manjšina ne zajema kompleksnega prostora, ampak živi razpršena sredi drugega jezika.

V podobnem položaju je v glavnem ne preštevilna nemška manjšina. V njenem položaju so se prevratne spremembe od novembra 1994 pojavile izrazito: medtem ko v številu narodnih in jezikovnih manjšin, kot ga je imela ustava Češkoslovaške socialistične republike iz leta 1960, nemška manjšina ni bila omenjena, pa jo ustava Češke republike iz l. 1993 navaja in ta ustavnopravna utemeljitev ji daje možnost izkoriščati manjšinske jezikovne pravice.

Izrazito jezikovno-manjšinsko skupino tvorijo na Češkem občani poljske narodnosti. Živijo razmeroma strnjeno na severovzhodu Moravske in v Šleziji (predvsem v okrožjih Korvin in Češki Tešin, torej na ozemlju, povezanem s poljskim jezikovnim ozemljem Poljske republike). Ta manjšina ima šolstvo s poljskim poučevalnim jezikom in tudi sicer razvija svoje samobitno družbeno in kulturno življenje. To ozemlje, vključno s pripadajočim ozemljem na poljski strani, je bilo že od 19. st. vir sporov, po prvi svetovni vojni tudi vojaških in iredentističnih (del ozemlja s Poljskim Tešinom in mestom Bielsko-Biala, je Češkoslovaška potem odstopila Poljski). Tudi v kriznem obdobju po münchenskem sporazumu jeseni 1938 se je položaj tukaj zaostril do vojaškega posega poljske armade. Čeprav stanje tudi danes ni docela neproblematično, pa sožitje češkega, poljskega in danes številneje zastopanega slovaškega prebivalstva kaže uravnoteženo sobivanje brez izrazitejših jezikovnih trenj in sporov.

Druge jezikovne manjšine, ki jih je evidentiralo štetje prebivalstva, niso številne in živijo po večini razpršeno.

Češka republika je torej danes bolj ali manj jezikovno strnjena država. To omogoča praktično javno jezikovno komuniciranje in s tem češko jezikovno situacijo ločuje od številnih drugih evropskih držav, da o izvenevropskem svetu ne govorimo.

To stanje se odraža tudi v jezikovno-pravnih razmerah. Češko politično življenje je od l. 1848 potekalo v znamenju jezikovno-pravnih bojev za učenje češčine kot uradnega jezika (vključujoč t. i. "notranje" občevalni jezik v medsebojnih uradnih stikih), ti jezikovno politični boji pa so pred l. 1914 mestoma pripeljali do pouličnih demonstracij, krvavih spopadov, obsednih stanj itd. Vse to je naredilo češko družbo zelo občutljivo za jezikovna vprašanja. Po nastanku samostojne države je postala Češkoslovaška država z visokim odstotkovnim deležem manjšinskega prebivalstva in ga je bila obvezna s povojnimi mednarodnimi mirovnimi sporazumi varovati in zagotavljati tudi jezikovne pravice. S temi obveznostmi je bila usklajena tudi ustava iz l. 1920 in poseben jezikovni zakon iz istega leta ter spremljevalne objave iz l. 1926. Celotna konstrukcija češkoslovaškega jezikovnega prava med obema vojnama je bila predmet priznanj in občudovanja, hkrati pa tudi ostrih kritik, predvsem s strani nemške manjšine. Glavni cilj napadov je bil to, da je jezikovno pravo izhajalo iz občanskih pravic posameznika in številčnega zastopništva pripadnikov jezikovnih manjšin, ne pa iz priznanja manjšine kot celote in pravne osebe.

Po drugi svetovni vojni je manjšinska in jezikovna zakonodaja minimalno črpala iz tradicije, vsa ta problematika pa je sploh bila v ozadju javne pozornosti. Ustavni zakon iz l. 1968 o položaju narodnosti v Češkoslovaški socialistični republiki je v 3. členu priznal manjšinam pravico v "obsegu, sorazmernem z interesi njihovega narodnega razvoja", pravico do izobrazbe v njihovem jeziku, pravico uporabljati njihov jezik v uradnem stiku na ozemlju, naseljenem s prebivalci te manjšine, pravico združevati se v kulturnih organizacijah ter pravico do tiska in informiranja v njihovem jeziku (kaj je v teh okoliščinah "sorazmerno", v katerem jeziku poteka stik med institucijami samimi, kakšno mora biti številčno zastopništvo določene manjšine na tem ali onem območju, je bilo prepuščeno dnevni praksi, ki se je urejala z direktivami in na totalitarni način).

Družbene spremembe in dogodki po novembru 1989 so prinesli nove poglede tudi v to področje družbenega mišljenja in delovanja. Kot aktualna so se jezikovno-pravna vprašanja pojavila predvsem na Slovaškem. Spopad za sprejetje posebnega jezikovnega zakona je v parlamentu izzval krizno stanje; oba predloga,

zmerni vladni in radikalni matični (od slovaške Matice) sta pokazala, da obstaja na Slovaškem velika napetost, izhajajoča iz občutka nesamoumevnosti in ogroženosti večinskega (in po slovaški ustavi iz l. 1992 tudi državnega) naroda, ogrožanje pa seveda prihaja od manjšine. To se je izrazilo tudi v dogodkih, kot je bil spopad za jezikovno podobo javnih napisov (t. i. vojna napisnih tabel, tj. spor za podobo napisov za mesta in okraje na javnih komunikacijah). Zakon Slovaškega narodnega sveta o uradnem jeziku v Slovaški republiki iz l. 1990 namreč določa, da morajo državni in upravni organi uporabljati izključno uradni, slovaški jezik, v tem jeziku pa morajo biti tudi nazivi okrajev, mest, ulic in drugi zemljepisni nazivi. V Češki republiki se podobne težnje niso pojavile. Češka ustava iz l. 1992 je zasnovana dosledno na občanskem, ne narodnem načelu. V ustavni preambuli je govor zgolj o občanih češke republike, v besedilu pa samo o *ljudeh* in *občanih*, listina človekovih pravic v 3. čl. zagotavlja pravico do svobodne izbire narodnosti, prepoveduje raznarodovalni pritisk, tretje poglavje te listine zagotavlja splošne pravice manjšinam in njihovim jezikom ter "pravico uporabljati svoj jezik v uradnem stiku", nič pa ni rečeno o jeziku samouprave, o jeziku uradovanja s pripadniki manjšin itd. Ustava ne določa državnega ali uradnega jezika.

Določeni znaki, podobni dogajanju na Slovaškem, so se pokazali, vendar ne v notranje državnem obsegu, temveč v smeri navzven, v mednarodnih odnosih (šlo je za označevanje češkim topografskih objektov v nemški podobi na Nemškem in v Avstriji, tako da so nastali zapleti glede nekaterih nemško-češkim sporazumov), imeli pa so obrobni značaj in niso povzročili močnejših reakcij v češki javnosti.

Tako bi se zdelo, da je današnja češka družba jezikovno utrjena, neogrožena in samozavestna. V glavnem je tako, a ne v vseh pogledih.

V češkem okolju je razmeroma šibek občutek, da bi bila češčina kakorkoli prizadeta ali celo ogrožena od jezikovne angloamerikanizacije. Tako na primer nedavno sprejetje francoskega jezikovnega zakona ni v čeških sredstvih obveščanja vzbudilo večje pozornosti ali znamenja, da bi si Čehi želeli česa podobnega (nekaj drugega je, da je bila vsebina tega zakona češki javnosti predstavljena v okleščeni in zabrisani obliki). Pri tem je treba ugotoviti, da precej množično prevzemanje iz ameriške angleščine v vsakdanji jezikovni praksi povzroča nekaj težav, predvsem zato, ker znatna tipološka distanca med jezikoma onemogoča prilagajanje prevzetih prvin češčini. Prav tako je nedavni porast intenzivnih stikov češčine z nemščino spodbudil pozornost in celo odklonilne reakcije ne zato, ker bi se čutilo strah, da bo prizadeta struktura češčine kot take, ampak zato, ker se lahko za jezikovnimi dobro skrivajo politični in ekonomski pritiski.

Določen nemir pa je v češki javnosti mogoče zaznati glede njenega razmerja do jezikovnih zadev, tako rekoč internih, se pravi, v nazorih na stanje narodnega jezika samega. To se dá ponazoriti z dvema dogodkoma, ki sta v zadnjem času razburila javno mnenje:

Prvi se nanaša na spor glede poimenovanja države. Ta je nastal 1. januarja 1993 – kolikor vemo, se kaj podobnega ni zgodilo nikjer v srednji in vzhodni Evropi, čeprav so se tudi tu zgodile v zadnjih petih šestih letih velikanske državnopravne, politične in ozemeljske spremembe. Že ta različnost, izjemnost češkega primera je značilna. V bistvu je šlo za naslednje: uradni naziv države ni sporen – Češka republika. Državna tvorba s tem nazivom je itak

obstajala v okviru češkoslovaške federacije že prej. Težava je nastopila, ker ta državna tvorba ni imela enobesednega sinonima za neuradno oz. poluradno jezikovno rabo. To stanje ima globoke zgodovinske korenine, jezikovne in izvenjezikovne. Srednjeveška češka sodržava se je poimenovala "dežele češke krone" (današnja ustava Češke republike se v preambuli tudi sklicuje na tradicijo "državnost dežel češke krone"), "dežele svetovaclavske krone", tvorilo pa je to državo Češko kraljestvo (Češka), moravska mejna marka (Moravska) in Šlezijska kneževina (Šlezija), do 17. st. pa tudi Zgornja in Spodnja Lužiška. Etnonim *Čeh* se je mogel in se še danes lahko razume v narodnostnem smislu (Nečeh pa je Nemec, Poljak, Finec itd.) ali ozemljsko državnopravnem (Nečeh je potem Moravec oz. češki Šlezijec). Pomembnost tega ločevanja se je pokazala v zadnjem štetju prebivalstva, ko se je skoraj poldrugi milijon prebivalcev proglasil za pripadnike moravske narodnosti, nad petdeset tisoč prebivalcev pa za pripadnike šlezijske narodnosti (čeprav je po češkoslovaškem pravu narodna pripadnost docela v kompetenci občana, ki jo lahko izbira in se z njo predstavlja brez kakršnihkoli omejitev, pa statistični uradi niso upoštevali občanov, ki so se proglasili za pripadnike češkoslovaške narodnosti; v tem pogledu je bilo štetje prebivalstva zmanipulirano).

Pomenljivost, celo absurdnost situacije je odkril neki češki časopis, ki je natisnil politično karto sodobne Evrope: vse države so imele enobesedna imena, razen treh: Bosna in Hercegovina, Severna Irska in – Češka republika. Pri tem je potreba po enobesednem poimenovalnem ekvivalentu za vsakdanjo jezikovno prakso očitna, posebno v jezikovni skupnosti (ki ima tako globoko potrebo in sposobnost univerbizirati večbesedna, preveč "uradna" poimenovanja), kot je Češka. V vseh evropskih jezikih je nastalo enobesedno poimenovanje za češko državno tvorbo (sporna je bila nemška oblika *Tschechei*, ki je bila v vseh čeških deželah razumljena kot razvrednotenje ali kar kot produkt nacistične propagande; namesto te se uveljavlja oblika *Tschechien*). V razpravi, ki se je glede tega razvila v češkem okolju, so bili različni predlogi – Čehija, Bohemija, Češke dežele (v češčini: Čechie, Bohemie, České země, op. prev.). Pojavile so se tudi – kako naj bi sicer bilo v narodu Haškov in Hrabalov – samoironične in sarkastične oblike (po vzorcu Beneluks narejena *Bomosil* – Bohemia, Moravia, Silesia, ali celo *Slezmorče* – Slezsko, Morava, Čechy). Jabolko spora je postal predlog, da bi uporabljali obliko *Češka* (v češčini: Česko, op. prev.), podobno kot Poljska ipd. Ta predlog naj bi med drugim odstranil nevarnost, da bi se v vsakdanji praksi začelo uporabljati za poimenovanje cele države le ime *Čechy*. Neki pomemben jezikoslovec si je to nevarnost prizadeval odstraniti, ko je v dnevnem tisku izjavil, da je to poimenovanje "nedopustno", vendar mu jezikovna praksa ni sledila. Pri tem naziv Češka ni kakšen neologizem, pojavil se je zdavnaj v 19. st. in tudi jezikovnosistemsko je v redu. Proti *Češki* se je izrekel predsednik republike, enako ministrski predsednik in ena od koalicijskih strank, časopisi so objavljali veliko vznemirljivih, čustveno prizadetih pisem, člankov itd. Razlogi proti so bili različni: zgodovinsko-politični (*Češka* je ekvivalent za nacistično *Tschechei*), psevdobesedotvorni (Češka – Česko – je krn od Češkoslovaška), predvsem pa čustveno iracionalni (naša lepa domovina si ne zasluži tako grdega poimenovanja).

Ves ta dogodek je zelo dramatično opozoril na stanje v jezikovni zavesti in podzavesti. Najprej se je pokazalo, kako uborno majhno je upanje, da bi jezikoslovna teorija mogla bistveno vplivati na javno mnenje – več kot pol stoletja šolske vzgoje v duhu načel praške jezikovne šole se je pokazalo kot malo učinkovito, ko gre za stališča do jezika in njihovo notranjo, psihološko zasidranost. Nato pa se je

tudi pokazalo, da je češka državnopravna zavest krhka in nesamoumevna (to nevarnost je že okrog l. 1848 slutil Karel Havlíček Borovský, ko je sprejel predlog za uporabo besede *Čeh* samo v (državno)narodnem pomenu, tj. človek češke narodnosti, kdor govori češko, proti temu pa *Moravec* in *kronovec* (češko: korunár, iz besede *koruna* = krona, op. prev.) v ozemeljskem smislu. Za neologizem *korunár* je dobil navdih pri poljski *koroniarz*, ki označuje prebivalca "poljske krone", v primeri s prebivalci v Velike kneževine litavske. In končno, pokazale so se skrite težnje mišljenja o jeziku, oprte na predstavo o "jezikovnih vrednotah". Po polstoletju življenja v moralno destruktivnih razmerah je potreba po izražanju nravne in čustvene kakovosti velika, jezikovni problemi pa so za to idealna priložnost. Posledice tega pa so seveda lahko žalostne in tako je bilo tudi v tem primeru. Negotovost narodne skupnosti za jezikovno označitev same sebe se je še poglobila, pogostnost tistega "nedopustnega" poimenovanja *Čechy* v pomenu "češka država, Češka republika" se je zvišala, in kar je za jezikoslovca najbolj zanimivo, nastalo je ozračje, v katerem uporaba besede izraža pripadnost; uporabiti besedo *Češka* je danes manifestacija, za marsikoga pa kar provokacija. Sporočanjska nevtralnost, usmerjena neposredno k sporočani vsebini, se tako oslabi.

In prav ta, družbeno zelo pomembni vidik se je še izraziteje pokazal v drugi sodobni češki jezikovni "aferi", če ne že kar "škandalu". Šlo je za novo izdajo ***Pravil češkega pravopisa*** l. 1993. Ta so prinesla nekaj novosti v pisavi prevzetih besed (v glavnem je šlo za pisavo grafema -z- po izgovoru), označevanje dolžin pri samoglasnikih, pisavo velikih črk, zloženih pridevnikov in nekaterih drugih drobnarij (šolska izdaja teh Pravil pa je prinesla tudi nekatere spremembe v oblikoslovni kodifikaciji, ki v knjižni rabi dovoljujejo nekatere doslej pogovorne oblike). Glede nazorov o teh pravilih se je razdelila tudi jezikoslovna srenja. Proti Pravilom so zelo vehementno in avtoritativno nastopili nekateri vodilni filozofi, pisatelji in publicisti, časopisi so prinašali razburjena pisma bralcev. Ministrstvo za šolstvo je, neodločno, Pravila najprej odobrilo kot šolski priročnik, odobritev nato preklicalo in nato preklicalo ta preklic, sestajale so se konference strokovnjakov, izšli so dodatki k tem pravilom, ki so širili število dvojnic itd. Na začetku šolskega leta 1994/95 so se nekateri praški učitelji odločili, da pravil ne bodo sprejeli. Argumenti, navajani proti Pravilom, so bili večinoma spet zasnovani na "vrednotah". Nekateri kritiki so zahtevali, da se v pravopisnih načelih nič ne spremeni (pristaši teze o ogrožanju tradicije), drugi spet, da naj se nič ne predpisuje in se jezikovni praksi pusti prosto pot, ki si jo bodo pravopisna pravila zagotovila sama (pristaši teze, da je vsaka kodifikacija in jezikovni predpis ostanek političnega totalitarizma, hkrati pa izraz samovoljnosti in zlonamernosti jezikoslovcev, vajenih ukazovati jezikovni praksi). Tako je diskusija potekala bolj v stilu in navadah prejšnjega režima, problem je bil spolitiziran in zideologiziran, argumenti zastopnikov Pravil niso bili upoštevani, vse je bilo v duhu "jezikovne aksiologije". Posledice so bile spet mučne – reducirane ali odpravljene so bile nevtralne jezikovne oblike. Konkretno: če danes kdo napiše v češčini "filozofie" namesto "filosofie", s tem ne poimenuje določenega objekta, ampak hkrati nekaj manifestira. Druge možnosti nima, če ne želi uporabiti odmaknjenega purističnega kalka iz 19. st. "modroslovje" (češko: libomudrectví, op. prev.). V okviru te nove jezikovne in jezikoslovne aksiologije se je začel na poseben način uveljavljati pojem "jezikovna vrednota". Odrinjena in osumljena je bila istrumentalna in komunikacijska vrednost jezika, začela se je celo postavljati kot nasprotni pol "vrednoti" kot taki, začela se je razumevati kot nekaj povsem tehnokratskega, nizko utilitarnega itd.

Ti in podobni pojavi so zelo poučni. Kažejo, da je skupnost vznemirjena zaradi občutka notranje ogroženosti, devalvacije jezika in da se temu želi upreti z iracionalnimi, medsebojno nasprotujočimi si postopki in sredstvi. Taka prizadevanja z ničemer ne prispevajo k dvigu jezikovne kulture v dani družbi, ampak vodijo v jezikovni nihilizem.

Vprašanje je, kako naj v takšnih okoliščinah ravnajo jezikoslovci. V bistvu imajo dve možnosti: ali sprejmejo to jezikovno "aksiologijo" ali pa ostanejo zvesti načelu, da "jezik ne samo uporabljamo, ampak ga hkrati tudi živimo", da pa je to (zmeraj individualno, subjektivno) življenje koristno in nujno podrediti razumski presoji, kakor hitro pridemo v območje jezika kot sredstva medosebnega komuniciranja.

Reference:

Fisdul, Alfred. 1910. *Das österreichische Sprachenrecht.* Brno.

Horáček, Cyril, ml. 1928. *Jazykové právo Československé republiky.* Praha.

Kural, Vaclav. 1991. Jazykovy problém a jazykové právo ČSR 1918–1938 z hlediska česko-nemeckého *Slezsky sborík, 89,* 32–38.

Maly, Karel. 1991. Sprache-Recht und Staat in der Tschechischen Vergangenheit. V J. Eckert, H. Hattenhauer (izd.), *Sprache-Recht-Geschiche,* 257–281. Heidelberg: C. F. Müller.

Peška, Zdenek. 1936. Pomer čestiny a slovenštiny v našem jezykovém právu *Slovo a slovesnost, 2,* 112.

Stich, Alexandr. 1979. Z dejin českého jazykového práva *Zpravy Kruhu prátel českého jezyka.* Praha, januar.

Valenta, Jaroslav. 1992. Slováci v Čechách *Lidové noviny,* 15. 10. 1992, 8.

SURVIVING DOMINATION: THE CASE OF THE CZECH LANGUAGE

ALEXANDR STICH

ABSTRACT

The present state of linguistic consciousness among users of the Czech (literary) language is characterized by the absence of the belief, that the Czech language might be endangered by some other language. Close cohabitation of Czechs and Germans for almost seven centuries, which implied cultural, political, and economic subordination, created Czech resistance against Germans at this typical bilingual junction. But the awareness of the existence of Czech never disappeared. In the Austrian-Hungarian monarchy, Czech had been a so-called second language in the country. After the fall of the monarchy in 1918, monolinguism of the Czech intelligentsia started to develop in correlation with a rising national identity, which also had a less favourable consequence: the separation from Europe.

During the period of the German occupation of the Czech state, German was not only a teaching subject, but also the teaching language. Since 1945, when the occupation ended, German completely disappeared from the Czech community. In the last hundred years, a negligible number of German words were introduced to the Czech language, but an "allergy" to the German language persists until today, although it did not induce the feeling of a threat coming from the German language. Consequently, when the Czech state – after the fall of the communist system and the split of the former Czechoslovakia – inaugurated Czech-German bilinguism in economics, tourism, etc. in the border areas, this development did not cause any significant resistance.

After the disappearance of the German language from the life of the Czech community, and particularly from education, the Russian language took its place with the communist coup in 1948. Intensive teaching of Russian, which was to become the *lingua franca* of the Soviet bloc, had very limited results in terms of any knowledge of the foreign language. However, because of its linguistic (Slavic) proximity, Russian notably influenced the Czech language system, but it never caused a feeling that the Czech language was endangered by Russian.